

Mustakim Arıcı. *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015. 377 sayfa. ISBN: 9786055245702.

*İhsan Fazlıoğlu**

Araştırmalarını büyük oranda Fahreddin Râzî sonrası İslâm felsefe-bilim tarihi odaklı yürüten Mustakim Arıcı, 2015 yılında yayımlanan ve kısmen 2011’de İstanbul Üniversitesi’nde tamamladığı “Necmettin el-Kâtibî ve Metafizik Düşüncesi” adlı doktora çalışmasına dayanan bu eserinde, Kâtibî’nin ilmî kişiliğini tanıtmak, metafiziğe dair görüşlerini, miras aldığı entelektüel gelenekle mukayeseli bir şekilde ortaya koymak ve İbn Sînâ’dan Râzî’ye ve oradan Osmanlı’ya uzanan nazari düşüncenin serüvenine, Kâtibî bağlamında, ışık tutmak amacındadır. Bu amaç çerçevesinde Arıcı’nın çalışması, giriş ve sonuç bölümleri haricinde, beş ana bölümden müteşekkil olup konuyla ilgili birincil kaynaklara dayalı zengin bir malzeme de ek olarak kitabın sonunda yerini alır.

Arıcı, giriş bölümünde ele aldığı konunun mahiyetine ilişkin bilgi vererek kullandığı kaynaklara işaret eder. Özellikle Kâtibî’nin hayatına ve eserlerine nispeten geniş yer vermesini şimdiye değin üzerinde hiç çalışma yapılmamış olmasıyla gerekçelendirir. Kâtibî’nin çevresine ve ilişkilerine yer verilmesini ise hem çağdaşları hem de daha sonraki nesillere etkisini tespit için gerekli bulur. Akabinde hem klasik hem de kullandığı –çok az da olsa– çağdaş kaynakları tanıtan Arıcı, bu tür araştırmalarda yazma eserlerde bulunan kayıtların ne kadar hayati olduğunu kendi tecrübelerine dayanarak dile getirir ve Kâtibî’yle ilgi bazı biyografik bilgilerin bu tür kayıtlardan hareketle elde edilebileceğine vurgu yapar. Arıcı, ele aldığı konuyu, İbn Sînâ felsefesinin Râzî prizmasından geçerek Kâtibî’ye nasıl ulaştığı zaviyesinden inceler. Bu çerçevede araştırmasını, Râzî sonrası metafizik düşüncenin takip ettiği seyri tespit etmek şeklinde konumlar. Bu nedenlerle çalışmada, İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî’ye sık sık atıf yaptığını belirten Arıcı, Kâtibî’nin metafizik görüşlerini de yalnızca en temel metafizik meseleleri dikkate aldığı *Hikmetu’l-ayn* adlı eserindeki metafiziğe giriş, ontolojinin temel meseleleri, zorunlu varlık ve aklî nefis konularıyla sınırlandırır.

* Prof. Dr., Felsefe Bölümü, İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

“Kâtibî’nin Düşünce Ortamı, İlmî Kişiliği ve Etkileri” başlıklı birinci bölümde, ele aldığı dönemin siyasi ve fikrî ortamını konunun uzmanlarına dayalı olarak çerçeveleyen Arıcı, özellikle Kâtibî’nin hayat sürdüğü 1204-1277 tarihleri arasındaki siyasi durumu, Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Moğollar, Anadolu Selçukluları, Eyyûbîler, Memlûkler ve özel olarak da İlhanlılar bağlamında ele alır. Söz konusu tasvirin sonucu oldukça ilginçtir: Tüm siyasi ve toplumsal olumsuzluklara karşın ilmî faaliyetlerde ciddi bir hareketlilik söz konusudur. Bu durumu, farklı coğrafyalardaki ilmî gelenekleri temsil eden âlimlerin zorunlu nedenlerle yer değiştirmelerine, kendi doğal ortamlarını terk ederek düşüncelerini başka yerlerdeki geleneklere taşımalarına bağlayan Arıcı, tüm bu gelişmelerin değişik etkilenimlere neden olduğunu tespit eder.

Arıcı’nın, Kâtibî’nin hayatı etrafında tüm değişik durumlarda İslâm ülkesindeki ilmî ağın ne kadar güçlü olduğunu yakalaması ve bunu çizelgelerle göstermesi oldukça büyük önem arz ediyor. Çünkü bir kültürde en önemli ilke *sürekliliktir*. On üçüncü yüzyılda Kâtibî’nin hocaları, meslektaşları, öğrencileri gibi farklı öbeklerin temsil ettiği ilmî tabaka arasındaki geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişkinin sürekliliği ilmî mirasın devralınıp nasıl işlendiği ve aktarıldığı konusunda ciddi bir fikir veriyor. Kemâleddin b. Yûnus, Esîrüddin Ebherî, Nasîrüddin Tûsî, Efdalüddin Hûnecî, Sirâceddin Urmevî, Şemseddin Semerkandî, İbn Kemmûne, Kutbüddin Şîrâzî, İbnü’l-Mutahhar Hillî gibi sahalarının en önemli isimlerinin temsil ettiği bu süreklilik İslâm felsefe-bilim hayatının sonraki yüzyıllarını da ciddi bir biçimde belirleyecektir. Özellikle Kâtibî’nin eserleri bu belirlemenin en önemli maddi delilleridir. Nitekim Arıcı, Kâtibî’nin mantık, felsefe, tıp ve diğer sahalardaki eserlerini ayrıntılı tanıttıktan sonra, çalışmasının sonundaki Ekler kısmında, özellikle medreselerde mantık alanında okutulan *eş-Şemsiyye fi’l-mantık* ile Meşşâî felsefe sahasında tedris edilen *Hikmetu’l-ayn* adlı iki eserine tarih boyunca yazılan şerh, hâşiye ve taliklerin ayrıntılı bir dökümünü çıkartarak tespitlerini sıkı bir biçimde temellendirir.

“Bir İlim Olarak Metafizik” başlığını taşıyan ikinci bölümde Arıcı, bir disiplin olarak metafiziğin tanımı, konusu ve kapsamı ile tarihî gelişimini ele alır; metafiziğin ilimler arasındaki yerini belirler ve özellikle döneminin ileri gelen bir mantıkçısı olarak Kâtibî’nin çok önem verdiği mantık ile metafizik arasındaki ilişkiyi inceler. Çünkü Kâtibî’ye göre metafiziği hakkıyla anlayabilmek için “olmaz-ise-olmaz” koşul mantık biliminin en ince ayrıntısına kadar tahsilidir. Bu aynı zamanda metafizik bilginin de imkânının ilkesidir; çünkü metafizik bilgiyi mümkün kılan nazar/istidlaldir ve ancak bu yöntemle, yani mantıkla elde edilen yakînî önermeler metafizik alanda kesin bilgi verebilir.

“Ontolojinin Temel Meseleleri” başlıklı üçüncü bölümde Arıcı, esas itibarıyla varlık, mahiyet, birlik-çokluk, zorunluluk-imkân-imtina, kıdem-hudûs gibi *umûr-i âmme* başlığı altında incelenen kavramları ele alır. Ancak Arıcı, Kâtibî’nin *Hikme-*

tu'l-ayn adlı eseri çerçevesinde ele aldığı *umûr-i âmme* terimini daha büyük bir ölçeğe yerleştirir ve bu terim etrafında İbn Sînâ'nın mirası; Fahreddin Râzî, Sirâceddin Urmevî ve Esîrüddin Ebherî'nin görüşleri çerçevesinde incelenir. Arıcı, bu incelemede Ebherî'nin umûr-i âmme araştırmasının, bir tür İbn Sînâ ile Fahreddin Râzî'nin tasnifleri arasında salınım hâlinde olduğunu belirleyerek bu iki ismin ortaya koyduğu birikimin terkitabını, Ebherî'nin öğrencisi olarak Kâtibî'nin, kendinden önceki çabaları da dikkate alarak, gerçekleştirdiğini tespit eder. Bunun akabinde Arıcı, *Hikmetu'l-ayn* çerçevesinde Kâtibî'nin her bir kavram için görüşlerini ayrıntılı bir biçimde çözümler. Bu tür geniş ölçekli çalışmalarda kavramsal dönüşümlerin hem tarihsel süreç içinde hem de metinler arasında sıkı bir incelemesini yapmak zor olsa da, Arıcı'dan ileriki araştırmalarında söz konusu tespitlerini daha da ayrıntılandırmasını bekliyoruz.

Arıcı, üçüncü bölümde oluşturduğu çerçeve içerisinde, “Zorunlu Varlık ve Âlemle İlişkisi” başlıklı dördüncü bölümde İbn Sînâcı “Zorunlu Varlık” kavramını Kâtibî'nin düşüncesi bağlamında ele alır ve Meşşâî filozofların imkân delili ile kelâmcıların hudûs delillerini vererek bu çerçevede kelâmcıların sıfat anlayışının eleştirisini serimler. Akabinde sudûr nazariyesi çerçevesinde Tanrı ile âlem, başka bir deyişle *birlik* ile *çokluk* ilişkisini ele alır; Zorunlu Varlık'ın *fâil* olma niteliğini belirler ve bu kavramsal modelde illiyet ilkesinin doğasını tartışır. Tüm bu tartışmalarda Arıcı, hem İbn Sînâcı hem de Râzîci fikir ve karşı-fikirleri göz önünde bulundurur. Bu serimlemede dikkat çeken nokta Kâtibî'nin “Birden bir çıkar” ilkesi için getirilen hemen hemen tüm delilleri zayıf bulmasına karşın yine de sudûr nazariyesini reddetmemesidir. İlginçtir ki, Kâtibî'nin sudûru temellendirmek için getirilen delillere yaptığı itirazlar, daha sonra Seyyid Şerîf gibi kelâmcılar tarafından kullanılmıştır. Burada şöyle bir soru sorulabilir: Nasîrüddin Tûsî'yle yakın arkadaşlığı dikkate alındığında Kâtibî, Tûsî'nin sudûr nazariyesi için geliştirdiği kombinatör analize dayalı matematiksel ispattan haberdar mıydı?

Son olarak Arıcı, çalışmasının “Metafizik Bir Varlık Olarak Nefs” başlıklı beşinci bölümünde, nebâtî ve hayvanî nefsi dışarıda bırakarak doğrudan akli nefs dediği insanî nefsi dikkate alır. Bu incelemesinde de nefsin ontolojik konumu, mahiyeti ve ölümden sonraki daha çok metafiziğe ilişkin konuları tartışır. Bu tartışmada da üçüncü bölümde kullandığı yöntemi takip ederek konuyu İbn Sînâ'dan Kâtibî'ye değin süreç içinde çözümler. İlk elde insanî nefsin kognitif kuvveleri ve fiillerinin dışarıda bırakılması bir eksiklik olarak görülse de, konunun metafizik ile sınırlandırılması biraz da Kâtibî'nin üslubu ile ilgilidir. Arıcı'nın bu bölümdeki incelemesinden faal aklın, Kâtibî dizgesinde yerini hâlâ koruduğu ve akıl ile beden ilişkisini kurduğu görülür. Ayrıca, haşrin cismânî mi aklî mi olup olmadığı konusundaki nihai karar da istidlalî aklı aşmaktadır.

Arıcı, sonuç kısmının ilk bölümünde çalışması ile ilgili daha çok genel değerlendirmeler yapar. Buna göre Kâtibî, İbn Sînâ ile Fahreddin Râzî düşüncesini mukayeseli bir şekilde ele alır ve iki dizge arasında mantıkî tutarlılığı yüksek bir terkip kurmaya çalışır. Bunu yaparken İbn Sînâ şârihi Râzî'yi değil, *Mulahhas*, *Muhassal* ve *Mebâhis* müellifi Râzî'yi dikkate alır. Bu nedenle Râzî'nin tahkik tarzına dayalı olarak âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara yöntemini kullanır. Çünkü Kâtibî'ye göre, ancak burhânî yöntemle metafizik yapılabilir; bu da elden geldiğince mantıkî tutarlılığı sağlamakla mümkündür. Kâtibî sadece yöntem konusunda değil tedris etme ve öğrenci yetiştirme hususlarında da İbn Sînâ ile Râzî'yi takip ederek bir sonraki kuşağa mensup önemli adları yetiştirir. Sonuç kısmının ikinci bölümünde ise, daha çok, kendi tecrübesinden hareket ederek Fahreddin Râzî sonrası İslâm felsefe-bilim hayatı hakkında araştırma yapacak araştırmacılara rehber niteliğindeki bazı tespitlerini paylaşır. Bu nedenle Sonuç bölümü, kanaatimizce çalışmanın bütününe temsil edecek bir özellik göstermez.

Arıcı'nın ortaya koyduğu eserin, alanındaki ilk teşebbüs olması nedeniyle, yukarıda işaret ettiklerimiz dışında, bazı eksiklikleri muhtevi olması da gayet doğaldır. Bizce en önemli eksiklik, biraz da geniş ölçekli bir çalışma olmasından mütevellit büyük oranda tasvirî kalmasıdır ki, yazarın bundan sonraki araştırmalarında mesail üzerinden tahlilî çalışmalar yaparak bu eksikliği gideceğini umuyoruz. Yine de her şeye karşın Arıcı'nın *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği* adlı çalışması alanında ilk teşebbüs olmasının yanında, son derece dizgeli, birincil kaynakların dikkatli bir çözümlemesine dayalı, iyi bir Türkçeyle kaleme alınmış bir eser olarak İslâm felsefe-bilim tarihi çalışmaları arasındaki mümtaz yerini şimdiden almıştır.